

Євген Калашник
(старший науковий співробітник Відділу науково-дослідної роботи МІДЦ)

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА СВЯТИТЕЛЯ ПЕТРА МОГИЛИ ТА ДЕРЕВ'ЯНІ ХРАМИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті на прикладі церковної архітектури одного із сотенних містечок Лівобережної Гетьманщини аналізуються форми дерев'яних храмів України. Припускається використання саме одного з описуваних архітектурних проектів свт. Петром Могилою при відбудові Десятинної церкви.

Ключові слова: *дерев'яна церковна архітектура, мала Десятинна церква, Білики.*

В статье на примере церковной архитектуры одного из сотенных городков Левобережной Гетманщины анализируются формы деревянных церквей Украины. Предполагается использование одного из приводимых архитектурных решений свт. Петром Могилой при отстройке Десятинной церкви.

Ключевые слова: *деревянная церковная архитектура, малая Десятинная церковь, Белики.*

In this article shapes of wooden temples are studied based on architecture of one of company towns of Left Bank Hetmanate. It is assumed that one of described architectural projects was used by St. Petro Mohyla for reconstruction of Desyatynna church.

Keywords: *the wooden church architecture, mala Desyatynna tserkva, Bilyky.*

Серединою ХІХ ст. датується літографія, на якій зображено малу Десятинну церкву в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці. Як відомо, відбудова цього храму була ініційована Київським митрополитом свт. Петром Могилою у 1635 році, а освячення відбулося 1654 року [2, с. 63]. На літографії зображено двоповерхову споруду, що нагадує башту зі стрілчастим вікном, прибудовану до кам'яної стіни Десятинного храму (рис. 1). На задньому фоні розташовані прибудови незрозумілого призначення, у яких, особливо розташованій праворуч для глядача, можна побачити риси фортифікаційної споруди. Емпірично можна припустити, що літографія схематично передає риси однодільного одноверхого храму, характерного для

Рис. 1. Десятинна церква в Києві, відбудована Петром Могилою (за літографією середини ХІХ ст.)

XVII ст. Неоднозначність зображення на літографії є причиною нашої розвідки, мета якої – встановити співвідношення між типовими проектами дерев'яних храмів XVII–XVIII ст. та спорудою, зображеною у джерелі.

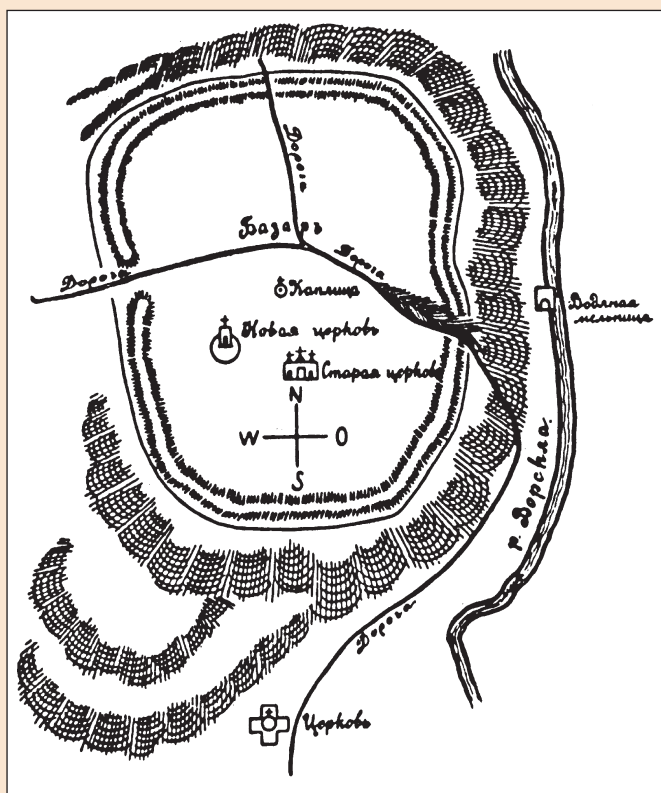
Дерев'яна церковна архітектура передувала появі мурованих храмів. Однак навіть з поширенням мурованого зодчества дерев'яне продовжувало існувати та розвиватися. Цей процес розтягнувся в часі до початку XX ст. Описи дерев'яних храмів з 80-х років XIX ст. публікували В. Горленко, О. Левицький, М. Макаренко, П. Мартинович, К. Мощенко, Г. Павлуцький, О. Філянський, Д. Щербаківський, Д. Яворницький та ін. [3, с. 236–237]. Упродовж останніх років описи дерев'яних храмів різних регіонів увійшли до монографії В. Вечерського «Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України» [2].

Як відомо, основу дерев'яних храмів становив квадратний зруб із наметовим перекриттям. Три таких зруби, збудовані в один ряд, по поздовжній осі (зі сходу на захід) утворювали класичну тризрубну церкву з бабинцем, центром та вівтарем, що мала один або три верхи [3, с. 236]. Церкви такого типу діяли в селах Білошапки, Велике Устя, Горбове [2, с. 110, 132, 129, 130, 131, 198] та багатьох інших. При добудові зрубів з півдня та півночі утворювався тип п'ятизрубної церкви з одним або п'ятьма верхами [3, с. 236]. До цього типу відносилася, наприклад, Вознесенська церква у Березні [2, с. 126]. Крім того, існували дев'ятиверхі храми [2, с. 140]. Такими були найпоширеніші типи дерев'яних церков в Україні, починаючи від XVII ст.

Дерев'яні церкви набули значного поширення в козацьку добу. Почали з'являтися нові – збудовані коштом численної козацької старшини. У багатьох містах і містечках

кількість храмів коливалася близько десяти й більше. Розглянемо дерев'яну церковну архітектуру на прикладі одного із сотенних містечок.

Містечко Білики (нині – селище в Кобеляцькому р-ні Полтавської обл.) носило статус сотенного в Полтавському козацькому полку з 1659 до 1786 року. Адміністративна роль була одним із чинників, що зумовили активне церковне будівництво в містечку. Згідно із джерелом («Ведомости Екатеринославского наместничества коликое в сем наместничестве состоит в городах, местечках, селах и деревнях, как казенных так и владельческих, церквей и во имя каких святых построены») від 28 грудня 1784 року, у Біликах нараховувалося шість храмів [4, с. 24–25]. «Відомість» називає церкви Успіння Пресвятої Богородиці, Святителя Миколи Мирлікійського, Преображення Господнього, Святого великомученика Георгія, Покрови Пресвятої Богородиці, Різдва Пресвятої Богородиці [4, с. 25].

**Рис. 2. План фортеці сотенного містечка Білики (Полтавщина) з позначенням храмів.
За В. Г. Ляскоронським**

Археолог В.Г. Ляскоронський наприкінці ХІХ ст., знімаючи топографічний план решток Білицької фортеці, вказав на ньому чотири із шести відомих церков (рис. 2). Слід відмітити, що названі «Відомості» – єдине відоме нам джерело, у якому згадується церква Успіння Пресвятої Богородиці. Зважаючи на приписку на зворотному боці фото з Миколаївською церквою (див. нижче), можна припустити, що Успенський храм у Біликах розташовувався на Боярській горі, неподалік санаторію. Крім того, церкву Преображення Господнього 1868 року рішенням єпархіального керівництва було ліквідовано та перенесено до с. Дрижина Гребля Кобеляцького повіту [11].

Посередині фортеці, південніше від базару, на плані В.Г. Ляскоронського зображена каплиця. Під 1890 роком у Біликах згадується каплиця, збудована на місці церкви в ім'я святого Георгія. Остання згадується 10 жовтня 1776 року при передачі її від Київської до Слов'янської і Херсонської єпархії та в наведеному вище джерелі 1786 року. У кінці ХVІІІ ст. церква, вірогідно, зникла. Серед місцевих жителів вона була відома під назвою «фортечна церква» [8]. Більше відомостей про неї немає.

Південніше від каплиці на плані В.Г. Ляскоронського зображено однодільний одноверхий храм з підписом «Новая церков» [6, рис. 43]. На нашу думку, «Новою» могли називати церкву Святителя Миколая (з боковими приділами на честь Преображення Господнього і св. Феодосія), яку було збудовано 1750 року. Є відомості, що при перебудові її було зведено на місці Преображенської церкви, розібраної у 1868 році [7, с. 531]. В енциклопедичній замітці 1992 року Миколаївську церкву віднесено до п'ятиверхих, хрещатих у плані [7]. Однак у фондах Білицького художнього музею зберігається фото цього храму (од. зб. БХМ № 494, 26.01.86)¹. На ньому зображено однодільну триверху церкву (два верхи над приділами) із прибудованою дзвіницею (рис. 3). У 1883 році церкву було перебудовано і в 1902–2003 роках збудовано нову – дерев'яну, холодну, з прибудованою дзвіницею [9]. Виходячи з останнього спостереження, можемо припустити, що до перебудови Миколаївський храм був однодільним та одноверхим, як і зображено на плані В.Г. Ляскоронського. У 1934 році церкву було зруйновано [7, с. 531].

**Рис. 3. Церква Святителя Миколи Мирлікійського.
с. Білики (Полтавщина). Фото початку ХХ ст.**

¹ Автор щиро вдячний зберігачу фондів Білицького народного музею історії та художньо-ужиткового мистецтва Н.Г. Кобченко за люб'язно надану можливість працювати у фондовому зібранні.

Останній храм, збудований у межах Білицької фортеці, на плані В.Г. Ляскоронського підписаний як «Старая церковь». Його передано символом тридільної триверхої церкви [6, рис. 43]. У межах Білицької фортеці подібним приписом могло бути прокоментовано церкву Різдва Богородиці, яку, на думку дослідників, спорудили в кінці XVII – на початку XVIII ст. [12]. Найдавніша писемна згадка про храм відноситься до 1722 року. У 1762 році коштом Григорія Федоровича Лантуха (кошового отамана Запорізької Січі) та козака Данила Міняйла збудовано нову дерев'яну церкву, яку 10 жовтня 1776 року було передано з Київської до Слов'янської і Херсонської єпархії. У 1861 та 1867 роках храм ремонтувався, а 1881 року було поставлено мурований цоколь та прибудовано дерев'яну дзвіницю. У колекції Полтавського краєзнавчого музею зберігається закладна дошка 1881 року [12]. Дослідники відмічають, що, вірогідно, Різдвянобогородицька церква прийняла парафіян перенесеного в 1868 році

Преображенського храму [11].

За межами фортеці, на Подолі, містилася Покровська церква, яка через свою віддаленість була також відома під назвою «Лісова» [10]. На плані В.Г. Ляскоронського її передано у вигляді п'ятидільної та одноверхої (рис. 2). Однак на відомих фотографіях (Г. Павлуцького, до 1889 р. та початку XX ст.) зображено п'ятидільний п'ятиверхий храм (рис. 4). Припускається, що її збудовано на рубежі XVII–XVIII ст., перша ж писемна згадка датована 1722 роком [10]. В.В. Вечерський роком будівництва церкви називає 1751 рік [2, с. 196]. Однак В.О. Мокляк відмічає, що 1751 року коштом білицького сотника Петра Тройницького та нехворощанського – Каленика Прокопієва – на місці вже існуючого храму збудовано новий – тридільний [10]. У 1781 та 1791 роках церкву перебудовували. За останньої перебудови до західної ділянки храму було прибудова-

Рис. 4. Церква Покрови Пресвятої Богородиці. с. Білики (Полтавщина). Фото початку XX ст.

но дерев'яну дзвіницю [10]. У 1930 році (1932–?) храм було закрито та розібрано [10].

Таким чином, на матеріалі невеликого сотенного містечка можна простежити три типи дерев'яних церков – однодільну одноверху, тридільну триверху та п'ятидільну п'ятиверху. Безумовно, на території Гетьманщини існували варіації згаданих проєктів, на що вказувалося вище. Однак на основі опрацьованого матеріалу можемо припустити, що зовнішній вигляд Десятинного храму, відбудованого Київським митрополитом свт. Петром Могилою, відрізнявся від зображеного на літографії середини XIX ст. і, найвірогідніше, відповідав одному з описаних проєктів.

Література

1. Білики // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 57–58.
2. *Вечерський В.В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В.В. Вечерський. – К. : НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
3. Дерев'яна монументальна архітектура Полтавщини // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / за ред. А.В. Кудрицького. – К. : Українська енциклопедія, 1992. – С. 235–237.
4. *Лата А.Т.* Білики: історичне минуле в документах, спогадах і художніх творах. Історичне дослідження. – 3 вид., доп. і доопр. – К., 2001. – 153 с.
5. *Левіцький О.И.* Отчет об осмотре старинных храмов в г. Полтаве и в мм. Багачке и Шишаках Миргородского уезда // Чтения в историческом обществе Несторалеписца. – К. : Типо-литография Р.К. Лубковского, Б.-Владимирская ул., № 49, 1903. – Кн. 17. – Вып. 1. – Отд. V. – С. 15–43.
6. *Ляскоронський В.Г.* Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр. Псла та Ворскли / В.Г. Ляскоронський ; упоряд. О.Б. Супруненко. – Вид. 2-ге, репр., доп. – Полтава : Археологія, 1995. – Вип. 9. – 56 с.
7. Миколаївська церква // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 531–532.
8. *Мокляк В.О., Павленко В.А.* Білики смт, Кобеляцький р-н. Православної Церкви громада. Георгіївська церква [Електронний режим] // Полтавіка. – Режим доступу : <http://history-poltava.org.ua/?p=789>.
9. *Мокляк В.О., Павленко В.А.* Білики смт, Кобеляцький р-н. Православної Церкви (з поч. 2000-х – УПЦ МП) громада. Миколаївська церква [Електронний режим] // Полтавіка. – Режим доступу : <http://history-poltava.org.ua/?p=793>.
10. *Мокляк В.О., Павленко В.А.* Білики смт, Кобеляцький р-н. Православної Церкви громада. Покровська церква [Електронний режим] // Полтавіка. – Режим доступу : <http://history-poltava.org.ua/?p=795>.
11. *Мокляк В.О., Павленко В.А.* Білики смт, Кобеляцький р-н. Православної Церкви громада. Преображенська церква [Електронний режим] // Полтавіка. – Режим доступу : <http://history-poltava.org.ua/?p=797>.
12. *Мокляк В.О., Павленко В.А.* Білики смт, Кобеляцький р-н. Православної Церкви громада. Різдвяно-Богородицька церква [Електронний режим] // Полтавіка. – Режим доступу : <http://history-poltava.org.ua/?p=799>.